

Krzysztof Koźbial*

**OCHRONA PRAW CZŁOWIEKA
WE WSPÓŁCZESNYM LIECHTENSTEINIE.
ZARYS PROBLEMATYKI**

**PROTECTION OF HUMAN RIGHTS
IN CONTEMPORARY LIECHTENSTEIN.
AN OVERVIEW**

Abstract

Liechtenstein is undoubtedly one of the countries where respect for human rights is at a high level. The reasons for this should be sought first of all in the decision of this micro-state to join the most important international organizations emphasizing the protection of human rights (UN, Council of Europe) as well as internal regulations that are of an increasingly higher standard. This does not mean that there are no problems or puzzling situations for researchers of the political affairs in this country in this respect. These include undoubtedly the relatively late granting of political rights to women and the actual lack of political rights of persons without the citizenship of the Principality, accounting for 1/3 of the country's population.

Key words: Liechtenstein, human rights, protection of human rights, microstate.

Wstęp

Księstwo Liechtensteinu jest jednym z kilku europejskich mikro-państw cechujących się m.in. aktywnym włączeniem się w stosunki międzynarodowe w ostatnich dziesięcioleciach. Liechtenstein – w przeciwieństwie do reszty państw podobnej wielkości – szerzej włączył się we współpracę międzynarodową już w latach siedemdziesiątych XX wieku, czego wyrazem było uczestnictwo w organizacjach międzynarodowych, takich jak Rada Europy czy Organizacja Narodów Zjednoczonych. Po-

* Instytut Europeistyki, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, ul. Ingardena 3, 30-060 Kraków, adres e-mail: krzysztof.kozbial@uj.edu.pl, ORCID ID: 0000-0001-6124-5341

ciągało to za sobą konieczność przestrzegania zobowiązań dotyczących m.in. praw człowieka, bowiem powszechny system ich ochrony był wówczas już ukształtowany. W mojej ocenie członkostwo w tych organizacjach wzmacniało ochronę praw człowieka w podalpejskim państwie.

Artykuł ma na celu: 1) ukazanie prawnych podstaw ochrony praw człowieka w Księstwie, 2) pokazanie, jaki wpływ na owe prawa miało wstąpienie do takich organizacji, jak Rada Europy i ONZ, 3) uświadomienie, w jakich sferach życia społecznego Liechtensteinu mamy obecnie do czynienia z problemami bądź wątpliwościami dotyczącymi ochrony praw człowieka.

Wybór Liechtensteinu jako obiektu badań jest podyktowany faktem, iż z grupy państw tej wielkości cechuje się on najdłuższym doświadczeniem w implementacji do swego porządku prawnego zaleceń wynikających z członkostwa w organizacjach poświęcających swą aktywność prawom człowieka. Rozważania zawarte w artykule nie wyczerpują tematyki, lecz mają na celu jej zarysowanie i zwrócenie na nią uwagi, bowiem w mojej opinii, skupiając się właśnie na tym państwie, zagadnienie to nie jest w Polsce znane.

Członkostwo w organizacjach międzynarodowych a ochrona praw człowieka w Liechtensteinie

Rozpatrywanie problematyki praw człowieka i ich ochrony w Liechtensteinie, podobnie jak w innych państwach, jest możliwe jedynie przy wzięciu pod uwagę akceptacji przez to państwo gwarancji z punktu widzenia powszechnego prawa międzynarodowego, ochrony regionalnej (europejskiej) i zabezpieczeń istniejących na szczeblu wewnątrzpaństwowym. Występują w tym przypadku wszystkie te poziomy. Jako strona umów międzynarodowych Liechtenstein jest zobowiązany do wprowadzania w praktykę przewidzianych rozwiązań prawnych, jako członek określonych organizacji, wydaje się logiczne, iż akceptuje także te dokumenty, które formalnie nie miały w momencie przyjęcia charakteru wiążącego, np. *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* z 1948 r.¹ (Symonides 2008: 10–11).

Bezspornym faktem jest, że członkostwo w organizacjach międzynarodowych było istotnym katalizatorem zmian nie tylko prawnych, prowadzących do lepszej i skuteczniejszej ochrony praw człowieka

¹ Z czasem *Deklarację* uznano za wiążącą i taki jej charakter nie jest już dziś kwestionowany. Przyjmuje się, iż prawa człowieka sformułowane w *Deklaracji* stały się normami zwyczajowymi.

w codziennej praktyce. Nie oznacza to bynajmniej, iż obecnie mamy do czynienia z przypadkiem idealnym, ponieważ pewne rozwiązania prawne trudno było wprowadzić m.in. z uwagi na ciągle istniejące w społeczeństwie Liechtensteinu stereotypy i konserwatywne nastawienie.

Podalpejskie mikropaństwo niezbyt pospiesznie włączyło się w sposób pełny i aktywny w stosunki międzynarodowe. Przełom nastąpił stopniowo, po zakończeniu II wojny światowej, a ważnym momentem na drodze do zaangażowania w politykę międzynarodową był udział w Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Akt końcowy KBWE z Helsinek (1975), zawierający m.in. zasady poszanowania podstawowych praw i wolności człowieka, podpisał w imieniu Księstwa premier Walter Kieber (*Rechenschafts-Bericht...*: 57).

Pierwszą organizacją międzynarodową zwracającą baczną uwagę na ochronę praw człowieka, do której przystąpił Liechtenstein, była Rada Europy. Nastąpiło to w 1978 r. po kilkuletnich przygotowaniach i rozmowach. Jedną z drażliwych kwestii był fakt, iż wówczas kobiety nie posiadały jeszcze w Księstwie praw politycznych. Od 1976 r. mogły wprawdzie głosować w wyborach lokalnych, lecz tylko w stołecznej gminie. W momencie wstąpienia do Rady ciągle nie mogły brać udziału w wyborach parlamentarnych – ani biernie, ani czynnie. Dopuszczenie kobiet do wyborów (także referendum) ogólnopaństwowych nastąpiło dopiero w 1984 r.² (Kozbiał 2010: 55–75).

Wydarzenie to jest zastanawiające, bowiem w art. 3 Statusu Rady Europy można przeczytać, że „każdy członek Rady Europy uznaje zasadę praworządności oraz zasadę, iż wszystkie osoby pozostające pod jego jurysdykcją korzystają z praw człowieka i podstawowych wolności” (*Statut Rady...*, art. 3). Zatem w momencie wstępowania do Rady Liechtenstein nie spełniał standardów organizacji akcentującej niemal na każdym kroku wagę, jaką przywiązuje ona do praw człowieka. Poprzez członkostwo w Radzie Księstwo zostało z czasem zmuszone (choć nie w sposób bezpośredni) do zmian nie tylko pod tym względem, akceptacji i przyjęcia dokumentów istotnych z punktu widzenia organizacji.

Konsekwencją członkostwa w Radzie Europy stało się z czasem przyjęcie tak doniosłych – z punktu widzenia praw człowieka i ich ochrony – dokumentów (<https://www.coe.int>), jak np.:

- *Konwencja o zwalczaniu terroryzmu* (weszła w życie w Liechtensteinie w 1979 r.),
- *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* (1982),

² Przyznanie kobietom praw politycznych nastąpiło w wyniku czwartego referendum na ten temat.

- *Europejska karta języków regionalnych i mniejszościowych* (1992),
- *Konwencja ramowa o ochronie praw mniejszości narodowych* (1998).

Godzi się zwrócić uwagę, że pewne rozwiązania Księstwo przyjmowało jeszcze przed wstąpieniem do Rady Europy, czego przykładem jest *Konwencja o pomocy prawnej w sprawach karnych* (weszła w życie w 1970 r.).

Liechtenstein podlega także wszystkim mechanizmom ochrony praw człowieka wynikającym z pełnego członkostwa w Radzie, na czele z Europejskim Trybunałem Praw Człowieka³. Podlega także organowi doradczemu Rady w postaci tzw. komisji weneckiej, która zajmuje się przeglądem szeroko rozumianego prawa konstytucyjnego w państwach członkowskich. W obliczu planowanych w Księstwie zmian konstytucyjnych (weszły w życie po referendum z 2003 r.) komisja wyraziła na ich temat negatywną opinię, uznając, iż po ich przyjęciu państwo to oddali się od demokratycznych standardów europejskich (Kozłbiał 2013: 72–73). Opinia ta była w mojej ocenie przesadna i nieuzasadniona.

Także przystąpienie Liechtensteinu do Organizacji Narodów Zjednoczonych⁴, co nastąpiło w 1990 r., przyczyniło się bez wątpienia do rozwoju dbałości o prawa człowieka. Spowodowało nie tylko konieczność przyjęcia określonych dokumentów z tej dziedziny, ale i zaangażowanie we wspieranie tego rodzaju tematyki i działań na arenie międzynarodowej, co trwa do dziś.

Konsekwencją członkostwa w ONZ była implementacja do ustawodawstwa krajowego dwóch paktów będących pochodną Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, przyjętych przez ONZ w grudniu 1966 r. (Leszczyński, Liżewski 2008: 16–17), mianowicie: Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (*Internationaler Pakt über bürgerliche...*) i Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych (*Internationaler Pakt über wirtschaftliche...*).

Pakty te weszły w życie w Księstwie 10 marca 1999 r. Przewidują one funkcjonowanie instytucji kontrolujących przestrzeganie praw w nich zawartych. Państwa przedkładają sprawozdania dotyczące działań i postępów związanych z przestrzeganiem tych dokumentów; sprawozdania są następnie rozpatrywane przez odpowiednie organy ONZ. W przypadku praw obywatelskich i politycznych istnieje poza tym moż-

³ Ramy objętościowe artykułu nie pozwalają na szczegółowe omówienie tej problematyki w analizowanym państwie.

⁴ Już w 1950 r. Księstwo przystąpiło do Statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości.

liwość zawiadomień indywidualnych na brak dotrzymywania praw przewidzianych przez pakt (Leszczyński, Liżewski 2008: 17–19).

Bycie członkiem ONZ oznacza także akceptację i ratyfikację międzynarodowych dokumentów. W ostatnim czasie dotyczyło to m.in. ratyfikacji protokołu fakultatywnego do Konwencji ONZ o Prawach Dziecka, dotyczącego handlu dziećmi, dziecięcej prostytucji i dziecięcej pornografii (2013 r.) oraz wielu innych dokumentów. Świadczy to bezsprzecznie o chęci dalszego zaangażowania władz w Vaduz w sprawę ochrony praw człowieka nie tylko na obszarze państwa, ale i poza nim.

Będąc członkiem ONZ, Księstwo podlega tzw. powszechnym okresowym przeglądom Rady Praw Człowieka tejże organizacji. Podczas drugiego przeglądu w styczniu 2013 r. Rada udzieliła Liechtensteinowi 85 szczegółowych zaleceń, z których zaakceptowano 70, 4 dalsze zaakceptowano częściowo, a reszta została odrzucona. Podsumowaniem ostatniego okresu był III raport rządu w Vaduz z października 2017 r., w którym podjęto swego rodzaju próbę odniesienia się do kwestii przeglądu z wprowadzenia w życie tych zaleceń (*Liechtenstein Dritter...*).

Zwrócono uwagę przede wszystkim na wejście w życie od 1 stycznia 2017 r. postanowień związanych z utworzeniem Stowarzyszenia na rzecz Praw Człowieka (VMR – Verein für Menschenrechte in Liechtenstein) (*Gesetz vom 4. November 2016...*) z budżetem 350 tys. franków rocznie. Jego powstanie stanowi wypełnienie zaleceń dotyczących powołania niezależnej, narodowej instytucji mającej wspierać i chronić prawa człowieka, służyć radą zarówno władzom, jak i osobom prywatnym pod tym względem oraz wspierać ofiary naruszeń tychże praw (<https://www.menschenrechte.li>). Istnienie VMR stanowi wypełnienie tzw. zasad paryskich z 1993 r. przewidujących powstanie tego rodzaju instytucji o charakterze bezstronnym i niezależnym (Mrowiec 2017: 58–59).

Warto zaakcentować, iż ochrona praw podstawowych już kilka lat temu została określona przez rząd w Vaduz jako jeden z motywów przewodnich polityki zagranicznej Księstwa, szczególnie w obszarze współpracy wielostronnej. W konsekwencji mikropaństwo angażuje się podczas wypracowywania porozumień międzynarodowych w takich gremiach, jak ONZ, Rada Europy i OBWE. Główny punkt ciężkości tych prac dotyczy praw kobiet, praw dzieci oraz zwalczania tortur i kary śmierci w świecie. Liechtenstein mocno angażuje się także na rzecz wzmocnienia międzynarodowych struktur i mechanizmów służących zwalczaniu bezkarności w przypadku ciężkich naruszeń praw człowieka (Prioritäten 2012: 21–22).

Uwarunkowania prawa wewnętrznego dotyczącego ochrony praw człowieka

Podobnie jak w innych państwach, także w Liechtensteinie najwyższy akt normatywny – w postaci konstytucji – zawiera katalog praw człowieka. Obowiązującą konstytucję, pomimo przyjęcia jej w 1921 r., można określić jako stosunkowo nowoczesną pod względem treści dotyczących praw człowieka. Należy mieć jednak na względzie fakt, iż jej obecne przepisy są wynikiem wielu zmian treści tegoż dokumentu, niejednokrotnie wywołujących spory i wątpliwości, lecz dostosowujących go do zmieniającego się otoczenia wewnętrznego i zewnętrznego.

Przywołana konstytucja nie jest pierwszą w dziejach Księstwa. Poprzednie trudno jednak określić mianem mających cokolwiek wspólnego z państwem demokratycznym, podobnie nie można w nich znaleźć elementów dotyczących praw człowieka. Konstytucja z 1818 r., nadana poddanym przez księcia, wprowadzała ustrój stanowy, a istniejący parlament spełniał rolę fasadową. Obywatele byli zasadniczo równi pod względem obciążeń na rzecz państwa, co i tak było sukcesem na miarę ówczesnych czasów⁵ (Kozbiał 2013: 29–31).

Przełomem stała się konstytucja z 1862 r., na mocy której Liechtenstein stał się monarchią konstytucyjną. Zawierała ona stosunkowo szeroki zbiór praw podstawowych, takich jak np.: wolność osobista, wolność wyznawania religii, prawo do skargi i petycji czy prawo własności (Kozbiał 2013: 40).

Rozdział IV obowiązującej obecnie Konstytucji Liechtensteinu (art. 27 bis – art. 44) poświęcony jest, jak to określono, prawom powszechnym i obowiązkom obywateli tego państwa (Kozbiał 2009: 56–65). Zawiera on katalog praw człowieka zarówno tzw. pierwszej generacji (np.: prawo do życia, wolność osobista, tajemnica korespondencji, wolność wiary i sumienia, prawo do wyrażania własnej opinii, wolność zrzeszania się, równouprawnienie płci czy prawa obywatelskie), jak i drugiej (np.: nienaruszalność własności prywatnej, wolność działalności handlowej i przemysłowej). Katalog ten nie zaskakuje, jest odzwierciedleniem dorobku demokratycznych państw w tym zakresie. Pod tym względem Księstwo podobne jest do innych demokratycznych państw Starego Kontynentu.

Jednak zawartość rozdziału IV Konstytucji Liechtensteinu nie wyczerpuje tematyki praw człowieka, bowiem niektóre z tych praw są zagwaran-

⁵ Jedynym urzeczywistnionym w praktyce postulatem, na mocy działań parlamentu, był podatek od psów, wprowadzony w 1828 r.

towane w innych miejscach najwyższej ustawy w państwie. Należy wspomnieć chociażby o wsparciu i promocji nauczania i oświaty (art. 17), trosce o opiekę zdrowotną (art. 18), ochronie prawa do pracy i ochronie pracujących (art. 19) czy też zapewnieniu szybkiego postępowania procesowego i egzekucyjnego (art. 27) (Kožbiał 2009: 52–57). Całość składa się na stosunkowo szeroki wachlarz praw człowieka, którego przestrzeganie w praktyce stanowi niewątpliwie o uznaniu tegoż państwa za demokratyczne.

Oprócz konstytucji szczegółowe rozwiązania związane z ochroną praw człowieka zostały uregulowane w ustawach, na przykład w:

- Ustawie o równouprawnieniu kobiety i mężczyzny (*Gesetz vom 10. März 1999...*), regulującej przede wszystkim kwestie zatrudnienia, przyjętej dopiero w 1999 r., co pokazuje trudności w przełamywaniu wieloletniego konserwatywnego podejścia i istniejących stereotypów w tym zakresie⁶,
- Ustawie o dzieciach i młodzieży (*Kinder- und...*), wprowadzonej w 2009 r., na której podstawie powołano Rzecznika Praw Dziecka zajmującego się m.in. problemami związanymi z wychowaniem i mobbingiem⁷ (<http://oskj.li>),
- Ustawie o równouprawnieniu osób z niepełnosprawnością z 2006 r. (*Gesetz vom 25. Oktober 2006...*), mającej zapobiegać ich dyskryminacji i przyczyniać się do integracji w społeczeństwie.

Te i wiele innych szczegółowych rozwiązań ustawowych sprawiają, iż uzasadnione jest twierdzenie o wysokim poziomie ochrony praw człowieka w przywołanym państwie. Nie oznacza to, iż w obecnej sytuacji nie można poprawić żadnej ich gwarancji, o czym świadczą oceny i sugestie organizacji międzynarodowych, o której mowa w dalszej części rozważań.

Od 2008 r., na zlecenie rządu Księstwa, Liechtenstein-Institut w BERN opracowuje regularne, statystyczne ujęcie danych związanych z problematyką praw człowieka: równością szans kobiet i mężczyzn, przejawami rasizmu czy dyskryminacji na obszarze państwa, sprawami socjalnymi, religią, integracją obcokrajowców osiedlających się w Księstwie czy prawami politycznymi. Stanowi ono kompendium informacji na ten temat i jest bezsprzecznie wiarygodnym źródłem informacji. Ostatni raport został opublikowany w 2016 r. (Marxer 2017).

⁶ Nie należy zapominać, że Liechtenstein była ostatnim państwem europejskim gwarantującym prawa wyborcze kobiet na poziomie głosowań na szczeblu całego kraju.

⁷ W 2015 r. podjął on 18 interwencji.

Obszary problematyczne

Obserwując, jak prawa człowieka są traktowane w Liechtensteinie, warto zwrócić uwagę, iż pewne obszary szczegółowe niewątpliwie wymagają jeszcze odpowiedniej dbałości, by można było mówić o przestrzeganiu praw człowieka w pełnej rozciągłości.

W mojej ocenie jedną z takich sfer, która może wzbudzać emocje względnie nawet wątpliwości dotyczące praktyki dnia codziennego, są prawa kobiet. Jeśli chodzi o prawa polityczne, to kobiety uzyskały je, jak wspomniano, stosunkowo późno. W konsekwencji ich reprezentacja w gremiach politycznych nigdy nie była duża. W 25-osobowym Landtagu najwięcej kobiet zasiadało w kadencjach 2005–2009 i 2009–2013 – po sześć (czyli 24%), obecnie są to jedynie trzy kobiety (12%). Według danych Unii Międzyparlamentarnej pod tym względem Liechtenstein zajmuje obecnie dopiero 150. miejsce w świecie⁸ (<http://archive.ipu.org>). Lepiej prezentuje się analiza szczebla rządowego, na którym od 2005 r. w pięcioosobowym rządzie są ciągle dwie kobiety. W przedstawicielstwach gmin udział kobiet także jest stosunkowo niewielki, gdyż stanowią one 17% radnych. Liczby te generalnie jednak, na co warto zwrócić uwagę, nie odbiegają od państw sąsiednich (Kozbiał 2010: 72–73). Akcje uświadamiające tę problematykę jak dotąd nie przyniosły widocznych rezultatów.

Problemem kobiet są także niższe niż w przypadku mężczyzn na takich samych stanowiskach zarobki. W 2014 r. różnice te według dostępnych szacunków wynosiły 16,5% (*Liechtenstein Dritter...*: 9), lecz ulegały zmniejszeniu, co z optymizmem pozwala spojrzeć w przyszłość. Liechtenstein, jako członek ONZ, jest zobowiązany do składania okresowych raportów dotyczących przestrzegania *Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet* i wywiązuje się z tych obowiązków.

Ważny mankament dotyczy praw ludności zamieszkującej pod Alpami Retyckimi, lecz nieposiadającej obywatelstwa, w konsekwencji także praw politycznych. Stanowią oni prawie 34% mieszkańców (2016 r.), nie mogą brać udziału ani w wyborach do parlamentu, ani w referendum, ani nawet w wyborach lokalnych – co chociażby na poziomie państw członkowskich Unii Europejskiej jest obecnie standardem. Problem ten może w nieodległej przyszłości narastać i niewykluczone, że będzie się go musiało uregulować. Trudno przecież pominąć milczeniem fakt, iż 1/3 ludności państwa jest *de facto* i *de iure* pozba-

⁸ Polska jest – dla porównania – na 53. miejscu.

wiona wpływu na polityczne decyzje dotyczące tych mieszkańców. Zmiana w tym zakresie może w istotny sposób wpłynąć na scenę polityczną Księstwa.

Potencjalnym zagrożeniem praw człowieka na obszarze Księstwa w przyszłości mogą być przejawy dyskryminacji rasowej, choć w tym momencie nie jest to istotny problem, bowiem w 2015 r. zanotowano jedynie cztery przypadki tego rodzaju (Marxer 2017: 101). Obecnie radykalizm prawicowy nie odgrywa w tym państwie praktycznie żadnej roli i nie stanowi zagrożenia dla bezpieczeństwa. Ewentualny wzrost zagrożenia tego rodzaju przypadkami może się łączyć z wzrostem migracji do Liechtensteinu. W 2015 r., podczas tzw. kryzysu migracyjnego w Europie, o azyl ubiegały się 154 osoby – dwukrotnie więcej niż rok wcześniej⁹ (Marxer 2017: 116). Kolejne lata przyniosły jednak zmniejszenie liczby osób ubiegających się o azyl, podobnie zresztą jak w przypadku wielu innych państw kontynentu.

Organizacje międzynarodowe, oceniając w okresowych raportach Księstwo pod względem różnych działań wpisujących się w prawa człowieka i ich ochronę, zwracają uwagę na pewne braki i niedociągnięcia, które powinny być usuwane. Należą do nich:

- brak ustawodawstwa dyskryminacyjnego (nie dotyczy to położenia kobiet),
- różnice w płacach między ludnością miejscową a obcokrajowcami,
- dostęp osób niepełnosprawnych do praw gospodarczych, socjalnych i kultury,
- konieczność wzmocnienia działań na rzecz szerszej obecności kobiet w gremiach przywódczych i decyzyjnych,
- nieodzowność dalszych postępów na drodze do rozdziału Kościoła od państwa¹⁰,
- krytyka prawa dotyczącego następstwa tronu w Księstwie¹¹, wreszcie
- potrzeba dalszej liberalizacji rozwiązań dotyczących aborcji (*Jahresbericht...* 2018: 9–10).

Świadomość tych braków powinna przyczynić się do ich skutecznego usuwania w praktyce dnia codziennego, choć zapewne nigdy nie zo-

⁹ W staraniach o azyl przeważały jednak – odmiennie niż w innych państwach europejskich – osoby z Ukrainy (17 przypadków) i Bałkanów Zachodnich (Serbia – 22 osoby, Macedonia – 20, Kosowo – 8).

¹⁰ Według art. 37 Konstytucji Kościół rzymskokatolicki jest określany ciągle jako kościół państwowy.

¹¹ W Liechtensteinie obowiązują ciągle rozwiązania prawa salickiego umożliwiające obsadę tronu tylko w linii męskiej.

stanie osiągnięty stan, w którym wszystkie wymienione wyżej niedociągnięcia zostaną rozwiązane zgodnie z sugestiami ONZ czy Rady Europy i ich komisji albo organów.

Podsumowanie

Bez wątplenia Księstwo Liechtensteinu jest państwem demokratycznym, gwarantującym w szerokim stopniu ochronę praw człowieka. Osiągnięcie tego stanu rzeczy było procesem, na który miało wpływ wiele wydarzeń zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Obecnie państwo to pod względem gwarancji praw człowieka zasadniczo nie odbiega w żaden istotny sposób od innych demokracji Starego Kontynentu.

Ważnym momentem było zaangażowanie się Księstwa (od lat siedemdziesiątych XX stulecia) zdecydowanie szerzej niż dotąd w politykę międzynarodową, co owocowało członkostwem w organizacjach międzynarodowych, takich jak Rada Europy czy ONZ. Pochodną tego kroku było przyjęcie wielu wypracowanych przez te organizacje dokumentów i włączenie ich do porządku prawnego Księstwa. Następowo to stopniowo, w końcu Liechtenstein był ostatnim państwem europejskim przyznającym prawa polityczne kobietom. Prawa człowieka i ich ochrona są gwarantowane także przez obecną Konstytucję Liechtensteinu i liczne ustawy.

Nie oznacza to, iż pod analizowanym względem jest to przypadek idealny. W opinii autora pod pewnymi względami zostaje jeszcze niemało do zrobienia. Przede wszystkim dotyczy to, w dalszym ciągu, praw kobiet i praw mieszkańców Liechtensteinu nieposiadających obywatelstwa, co w ich przypadku (aż 1/3 ludności) oznacza brak możliwości udziału w życiu politycznym. Istniejące mankamenty są wymieniane w okresowych raportach organizacji międzynarodowych odnoszących się do tematyki praw człowieka.

Bibliografia

- Gesetz vom 10. März 1999 über die Gleichstellung von Frau und Mann*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt” („LLGB”) 1999, nr 96.
- Gesetz vom 25. Oktober 2006 über die Gleichstellung von Menschen mit Behinderungen (Behindertengleichstellungsgesetz; BGIG)*, „LLGB” 2006, nr 243.
- Gesetz vom 4. November 2016 über den Verein für Menschenrechte in Liechtenstein (VMRG)*, „LLGB” 2016, nr 504.
- <http://archive.ipu.org/wmn-e/classif.htm> (28.11.2018).

- <http://oskj.li/Wiewirhelfen/aktuell.aspx> (5.09.2018).
- <https://www.coe.int/de/web/conventions/search-on-states/-/conventions/chartStats/LIE> (29.08.2018).
- <https://www.menschenrechte.li/> (31.08.2018).
- Internationaler Pakt über bürgerliche und politische Rechte*, „LLGB“ 1999, nr 58.
- Internationaler Pakt über wirtschaftliche, soziale und kulturelle Rechte*, „LLGB“ 1999, nr 57.
- Jahresbericht 2017 über die Menschenrechtssituation und die Tätigkeit des Vereins für Menschenrechte VMR sowie der Ombudsstelle für Kinder und Jugendliche in Liechtenstein OSKJ*, 2018, Balzers.
- Kinder- und Jugendgesetz (KJG) vom 10. Dezember 2008*, „LLGB“ 2009, nr 29.
- Koźbiał K. 2010, *Prawa wyborcze kobiet w Liechtensteinie [w:] Kobiety we współczesnym świecie. Rola i miejsce kobiet w życiu politycznym*, red. M. Musiał-Karg, B. Secler, Poznań.
- Koźbiał K. 2013, *System polityczny Księstwa Liechtensteinu*, Kraków.
- Koźbiał K., Stankowski W. 2009, *Konstytucja Księstwa Liechtensteinu. Naród – państwo – polityka*, Kraków.
- Leszczyński L., Liżewski B. 2008, *Ochrona praw człowieka w Europie. Szkic zagadnień podstawowych*, Lublin.
- Liechtenstein Dritter Länderbericht für die Universelle Periodische Überprüfung (UPR) des UNO-Menschenrechtsrats*, 2017, Vaduz, <https://www.llv.li/files/aaa/3-upr-staatenbericht-2017-de-final.pdf>, 30.08.2018.
- Marxer W. 2017, *Menschenrechte in Liechtenstein. Zahlen und Fakten 2016*, Vaduz.
- Mrowiec K. 2017, *System ochrony praw człowieka w Polsce – wybrane instytucje*, „Roczniki Studenckie Akademii Wojsk Lądowych”, nr 1(1).
- Prioritäten der Liechtensteinischen Aussenpolitik. Bericht des Ressorts Äusseres*, 2012, Vaduz.
- Rechenschafts – Bericht der Regierung des Fürstentums Liechtenstein an den Hohen Landtag für das Jahr 1975, 1976*, Vaduz.
- Statut Rady Europy przyjęty w Londynie dnia 5 maja 1949 r.*, „Dz.U. RP” 1994, nr 118, poz. 565.
- Symonides J. 2008, *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (po 60 latach od jej przyjęcia)*, „Państwo i Prawo”, nr 12.